

Beata Zakrzewska¹

Proces edukacyjny i wychowawczy szlachty i chłopów oczyma Izabeli z Flemmingów Czartoryskiej

Streszczenie

XVIII wiek w Polsce to okres, w którym zaczęto dostrzegać wadliwość dotychczasowego systemu edukacji, coraz częściej podnoszono też kwestie reform, w tym konieczność wprowadzenia zmian w zakresie wychowania dziewcząt i nauczania ludności wiejskiej. Rezydencja Izabeli Czartoryskiej w Puławach stała się ważnym ośrodkiem kształcenia chłopców pochodzenia szlacheckiego oraz dziewcząt, również tych wywodzących się ze zubożałych rodzin. Księżna podejmowała też wiele działań mających na celu popularyzację edukacji wśród przedstawicieli najniższych klas społecznych.

Przedmiotem rozważań w niniejszym artykule są poglądy Izabeli Czartoryskiej na wychowanie i edukację dzieci. Księżna stała się prekursorką nowych idei pedagogicznych, z którymi zetknęła się podczas zagranicznych podróży. Popularyzowała nowe modele wychowawcze i zwracała uwagę na konieczność kształcenia całego narodu, bez względu na pochodzenie i płeć. Izabela Czartoryska była też żywo zaangażowana w wychowanie własnych dzieci, co w kręgach arystokratycznych nie było ani popularne, ani oczywiste.

Na podstawie zachowanej korespondencji w artykule przedstawiono poglądy Izabeli Czartoryskiej na wychowanie chłopców pochodzenia szlacheckiego. Następnie omówiono podejmowane przez księżną inicjatywy na rzecz upowszechnienia, uporządkowania i podniesienia jakości kształcenia dziewcząt. W dalszej części artykułu zwrócono uwagę na prowadzoną przez Czartoryską działalność społeczną, której istotnym elementem było wspieranie nauczania wiejskiego. Omówiono inicjatywy podejmowane przez księżną, zwracając uwagę na przyświecające jej cele. Edukacja miała stać się narzędziem budowania tożsamości narodowej i pierwszym krokiem do poprawy losów Rzeczypospolitej.

Słowa kluczowe: edukacja, XVIII wiek, wychowanie patriotyczne, Puławy, *Pielgrzym w Dobromilu*

¹ Beata Zakrzewska, Instytut Historii, Uniwersytet Zielonogórski, al. Wojska Polskiego 69, 65-762 Zielona Góra, e-mail: beatazofia.zakrzewska@gmail.com, nr ORCID: 0009-0005-6341-1485.

The upbringing of noble and peasant children from the perspective of Izabela Czartoryska née Flemming

Abstract

The 18th century in Poland was a period during which the flaws within the educational system began to emerge, and the discourse on reform became increasingly prominent—particularly the need for changes in the upbringing of girls and the education of the peasantry. Czartoryska's residence in Puławy became an important center of education for noble boys, as well as for girls from both noble and peasant backgrounds. The princess participated in a whole range of campaigns to popularise lower-class education.

The princess became a pioneer of the new pedagogical ideas she encountered during her travels abroad. She popularised new educational models and emphasized the need to educate the entire nation.

Izabela Czartoryska was actively involved in the education of her own children. It is emphasized that her approach at the time was neither popular nor conventional.

Based on surviving correspondence, Czartoryska's views on the upbringing of boys from noble families are presented. Next, the campaigns in which the princess participated to improve the quality of girls' education are discussed. Subsequently, attention is drawn to the social work carried out by Czartoryska, a key element of which was support for rural education. Education was to become a tool for building national identity and the first step toward improving the fate of the Polish Republic

Keywords: 18th century civic education, patriotic upbringing, Puławy, *Pielgrzym w Dobromilu* [*The Pilgrim from Dobromil*]

Wprowadzenie

XVIII wiek w Polsce to okres przemian społeczno-kulturowych i filozoficznych inspirowanych w dużej mierze napływem zachodnich myśli i trendów. Konieczność odnalezienia się w nowej rzeczywistości obudziła społeczną świadomość wprowadzenia zmian na wielu płaszczyznach życia, wobec czego kwestia wychowania i edukacji młodych ludzi stała się żywo dyskutowana w kręgach filozofów i pedagogów, ale też wśród przedstawicieli usytuowanej szlachty, która coraz częściej podnosiła kwestię edukacji do rangi palącego problemu wymagającego reformy.

Wychowanie młodego pokolenia w dawnej Polsce było uzależnione od pochodzenia i płci dziecka. Decydowały tutaj przypisane role społeczne, wyznaczające kierunek i sposób kształcenia dzieci i młodzieży. W XVIII wieku zaczęto dostrzegać wadliwość systemu edukacji, coraz częściej podnoszono chociażby kwestię wychowania dziewcząt i nauczania ludności wiejskiej.

Izabela z Flemmingów Czartoryska, należąca do jednej z najbardziej wpływowych rodzin szlacheckich w okresie nowożytnym, prowadziła

działalność na rzecz szeroko rozumianej reformy oświaty. Podczas licznych podróży zagranicznych zetknęła się z nowymi poglądami na edukację i brała udział w licznych dyskusjach dających jej możliwość poznania i zrozumienia kształtujących się w zachodniej Europie nurtów filozoficznych i pedagogiczno-społecznych. Jej działalność oparta była na przekonaniu, że edukacja jest skutecznym narzędziem poprawy losów kraju i pierwszym krokiem do przywrócenia Rzeczypospolitej dawnej świetności.

W literaturze przedmiotu zagadnienia związane z poglądami Izabeli Czartoryskiej na wychowanie i edukację były już wielokrotnie komentowane, zarówno w kontekście kształcenia młodzieży szlacheckiej, jak i roli kobiet oraz położenia ludności wiejskiej. Niniejsze opracowanie wpisuje się w ten obszar badań, jednak akcentuje przede wszystkim źródłowy wymiar refleksji Czartoryskiej: jej korespondencję, notatki oraz pisma moralno-dydaktyczne, zwłaszcza *Pielgrzymą w Dobromilu*. Analiza tych materiałów pozwala na rekonstrukcję procesu wychowawczego widzianego z perspektywy samej Czartoryskiej, obejmującego kolejno edukację synów z kręgu arystokracji, wychowanie dziewcząt oraz kształcenie ludności wiejskiej.

Edukacja chłopców pochodzenia szlacheckiego w świetle korespondencji Izabeli Czartoryskiej

W XVIII wieku powszechną praktyką było powierzanie opieki nad dziećmi osobom trzecim (Skutnik 2019: 358). W zamożnych rodzinach szlacheckich funkcje opiekuńcze najczęściej pełniły nauczycielki i guwernantki pochodzenia zagranicznego, natomiast w uboższych rodzinach ciotki, babki oraz mamki (Rolnik 2011: 68). Uczucia macierzyńskie postrzegano wówczas jako przeszkodę w kształtowaniu postawy posłuszeństwa. Dziecko traktowano przedmiotowo, a wychowanie opierano na surowym systemie kar (Stroynowski 2017: 324). Polskie piśmiennictwo oświeceniowe obfitowało w krytyczne wypowiedzi na temat relacji między rodzicami i dziećmi oraz w zachęty do reformowania oświaty w państwie, zaczynając od rodziców (Szybiak 2004: 36).

Postawa Izabeli Czartoryskiej w kwestii edukacji znacząco odbiegała od panujących w XVIII stuleciu zwyczajów i mody. Księżna bowiem przejęła odpowiedzialność za wychowanie własnych dzieci, odwołując się do tradycyjnych wartości, takich jak patriotyzm, spartańska odwaga, pracowitość i moralny styl życia (Stroynowski 2014: 33–34).

Szczególną rolę w propagowanej przez Izabelę Czartoryską koncepcji wychowawczej odegrały poglądy Jana Jakuba Rousseau, w tym przede

wszystkim jego dzieła o charakterze pedagogicznym *Emil, czyli o wychowaniu* oraz *Nowa Heloiza*. Rousseau podkreślał wartość miłości rodzicielskiej – zarówno matczynej, jak i ojcowskiej – oraz postulował relację opartą na wzajemnym szacunku, a nie hierarchicznej uległości dziecka wobec rodzica (Szybiak 2004: 36, Kossowska 2018: 113).

Zarówno księżna Izabela, jak i jej mąż byli mocno zaangażowani w kształcenie własnych dzieci. Ich działania przyczyniły się do reformy oświaty na ziemiach polskich i nadały nowy kierunek edukacji obywatelskiej (Sroka 2014: 50), która zwłaszcza w początkowej fazie miała odbywać się w domu.

W wychowaniu praktykowanym i propagowanym przez Izabelę Czarotorską istotną rolę odgrywali zarówno matka, jak i ojciec, którzy współkształtowali codzienny rytm nauki. Warto zaznaczyć, że edukacja miała charakter domowy i prywatny, ale jej program był świadomie zaplanowany i uporządkowany. Obejmował naukę języków obcych, przedmiotów humanistycznych, jak i wychowanie moralne. W wielu aspektach w postawie Czarotorskiej odbijają się tradycje sarmackie, co uwidacznia się chociażby w kształceniu synów w duchu obowiązków obywatelskich i religijnych. Jednocześnie księżna wprowadzała do programu nowoczesne elementy, takie jak większy nacisk na samokształcenie, samodzielne myślenie i wychowanie oparte na partnerskiej relacji rodziców i dzieci.

Edukacja prowadzona przez Czarotorskich przybrała postać zorganizowaną w Puławach, czyli w rodzinnej rezydencji, która stała się ośrodkiem patriotycznym i oświatowym. Opracowany przez księcia Adama plan wychowawczy wdrożono po przybyciu do Puław młodych Czarotorskich, którzy osiedli w rezydencji rodziców w 1783 r., po powrocie z objazdu majątków rodzinnych. Na ten okres przypadają też początki szkoły dworskiej, w której kształcono nie tylko młodych Czarotorskich – Adama i Konstantego, lecz także napływającą do Puław młodzież szlachecką z innych rodzin. Ośrodek zorganizowany w Puławach koncentrował się nie na samym wychowywaniu dzieci, był nastawiony głównie na edukację (Czeppe 2019: 570).

Do grona nauczycieli zatrudnianych przez Czarotorskich należeli wybitni przedstawiciele ówczesnych elit intelektualnych, m.in. Franciszek Karpiński, Simon L’Huillier oraz Jean-Pierre Norblin. Program edukacyjny obejmował przedmioty humanistyczne i ścisłe, z uwzględnieniem języków obcych, sztuki i filozofii. W rezydencji w Puławach przebywali literaci, malarze i działacze oświeceniowi, którzy angażowali się w nauczanie młodych Czarotorskich. Byli to między innymi Gotfryd Ernest Groddeck – filolog klasyczny i krytyk literacki, Grzegorz Piramowicz – przedstawiciel Komisji Edukacji Narodowej, poeta Julian Ursyn Niemcewicz czy architekt Chrystian Piotr Aigner.

Ważnym elementem edukacji młodych szlachciców były podróże zagraniczne. Adam Jerzy Czartoryski odbył ich wiele, w tym między innymi do Niemiec, Francji, Anglii i Szkocji (Łukaszewski 2002: 51–52). W początkowych latach towarzyszył mu pułkownik Stanisław Ciesielski – przyjaciel rodziny, wychowawca młodego księcia Adama, historyk i nauczyciel (Dymmel 1990: 410).

Pułkownik Ciesielski cieszył się szacunkiem i zaufaniem Czartoryskich. Adam Kazimierz w listach do młodszego syna – Konstantego wypowiedział się na temat edukacji Adama Jerzego i zasług pułkownika Ciesielskiego słowami:

chlubić się mogę, że mi się udało to wychowanie do zazdrości; nagładał je Ciesielski i napoiwszy wszystkimi pryncypiami moralności i patriotyzmu, które pod mojem okiem powziął wcześniej i z nimi się zistoczył i pomagał mi do zasiania tem samem ziarnem i zakorzenienia serca uczuciem honoru i temi cnotami, któremi Polak oddychać powinien (Dębicki 1887: 354).

Bogatym świadectwem obranego przez Izabelę kierunku wychowania dzieci są pamiętniki i zapiski oraz korespondencja rodzinna. Druga połowa XVIII wieku to okres przemian i rozwoju epistolografii prywatnej, a zarazem początek przeobrażeń epoki i pojawienia się idei preromantycznych, odzwierciedlonych w nowego typu listach (Aleksandrowicz 1993: 66–67). Zachowana korespondencja rodziny Czartoryskich zdeponowana jest między innymi w zbiorach Muzeum Czartoryskich oraz Biblioteki Książąt Czartoryskich w Krakowie. Epistolografia ta w większości nadal znajduje się w rękopisach. Publikacji doczekały się jedynie wybrane listy księżnej Izabeli Czartoryskiej, w tym listy do syna Adama Jerzego. Niestety, nie zachowała się korespondencja Izabeli Czartoryskiej z młodszym synem Konstantym. Można być jednak pewnym, że odebrał on równie dobre wykształcenie co jego starszy brat – Adam Jerzy. Synowie księżnej Izabeli mieli tych samych nauczycieli, a rodzice organizowali im naukę i podróże zagraniczne. W 1795 r. z polecenia carycy Katarzyny II, obaj pełnili służbę w Petersburgu. W kolejnych dekadach Konstanty służył w randze oficera w armii Księstwa Warszawskiego, a w okresie Królestwa Polskiego kontynuował karierę wojskową. Po upadku powstania listopadowego wycofał się z życia publicznego i osiadł w Austrii. Do Polski nie powrócił. W listach do starszego syna Czartoryska wielokrotnie wspomina o Konstantym, pisząc chociażby: „Kostuś wybiera się na wycieczkę po Niemczech. Zresztą kocham Kostusia nad życie, ale jego charakter ani usposobienie nie pozwala na to, by wychowywał się na wsi; zanudziłby się, a ja byłabym nieszczęśliwa” (Czartoryska 1891: 54).

Adam Jerzy Czartoryski w dorosłym życiu odegrał ważną rolę polityczną. Był między innymi ministrem spraw zagranicznych Imperium Rosyjskiego, wiceprezesem Rządu Tymczasowego Królestwa Polskiego, założycielem politycznego obozu konserwatywno-liberalnego Hotel Lambert. Młody książę był przygotowywany do pełnienia ról społecznych i politycznych już od najmłodszych lat. Zachowana korespondencja rodzinna Czartoryskich pozwala odtworzyć przebieg jego edukacji.

Listy księżnej Izabeli z Flemmingów Czartoryskiej do syna, księcia Adama Jerzego, zostały zebrane i opublikowane w 1891 r. przez Sewerynę Duchinińską w dziele pod tytułem *Listy księżny Izabelli z hr. Flemmingów Czartoryskiej do starszego syna księcia Adama*. Rękopisy oryginałów znajdują się w Bibliotece Książąt Czartoryskich w Krakowie i obejmują korespondencję z lat około 1780–1820. Epistolografia księżnej Izabeli dowodzi, że wychowanie i edukacja dzieci były dla księżnej niezwykle istotne. Korespondencja Czartoryskiej do starszego syna stanowi cenne źródło historyczne i literackie, świadczy bowiem o przenikaniu do Polski zachodnich idei oświeceniowych, jednocześnie ukazuje poglądy księżnej na edukację, a także jej wizję wychowania elit szlacheckich dla dobra narodu polskiego. Emocjonalny charakter korespondencji jest dowodem silnej więzi łączącej księżną Izabelę z synem Adamem, ale też zapowiedzią nowego nurtu romantycznego. Z listów Izabeli do Adama Jerzego bije miłość, troska i przywiązanie. Księżna nazywała w nich syna przyjacielem; chwaliła i udzielała rad oraz przestróg w duchu wartości, którym była oddana.

Program edukacyjny opracowany dla Adama Jerzego Czartoryskiego koncentrował się w szczególności na zdobywaniu wiedzy z zakresu nauk politycznych oraz sztuki wojskowej, toteż młody książę odebrał staranne wykształcenie w takich kierunkach jak: historia, polityka, wojskowość, matematyka, język polski, języki obce (w tym łacina, angielski, niemiecki i francuski), a także nauka jazdy konnej, strzelania, fechtunku, rysunku i tańca (Handelsman 1938: 257). Nad wszystkim czuwali zaufani nauczyciele, nadzorowani przez rodziców. Księżna Izabela pozostawała w kontakcie zarówno z wychowawcami, jak i z mężem w tej sprawie, a wnioski z zebranych informacji przekazywała synowi w listach:

Zawsze miło mi pisać do ciebie przyjacielu, ale dziś milej jeszcze, bo mogę cię pochwalić i przyklasnąć ci całym sercem. Mój mąż pisze, jak zadowolony z twojej pilności i z twego postępowania. Mój drogi, z takim przewodnikiem jak twój ojciec, z takim przyjacielem jak pan Ciesielski, musisz stawać się codziennie lepszym, a ja co dnia szczęśliwszą. Pamiętaj mój Adamie, że w twoich rękach przyszłe szczęście nasze. Niech cię to zachęca do uprawiania dobrych skłonności i talentów, a szczególnie do pokonania wad twoich (Czartoryska 1891: 11).

Księżna Izabela czuwała nad postępami Adama Jerzego, a pisane przez nią listy są wyrazem nie tylko matczynych uczuć, ale też zaangażowania w kształcenie syna. Powtarzała mu m.in., że „kiedy mamy ogół za sobą, wszystko nam łatwiej idzie. Kto się o to stara: ten w rządzie republikańskim porwie za sobą tłumy” (Czartoryska 1891: 26), przypominała o oczekiwaniach i roli, jaką ma w przyszłości odegrać (Czartoryska 1891: 17). Pod nieobecność syna w kraju Izabela Czartoryska relacjonowała mu bieżące wydarzenia polityczne i społeczne dotyczące ziem polskich, a w sytuacjach społecznego napięcia lub zagrożenia z zewnątrz inicjowała wymianę poglądów na temat możliwych scenariuszy: „Turcy wypowiedzieli nam wojnę (?), ale sądzą powszechnie, że pokój nastąpi z tej burzy, i rzecz skończy się na postrachu. Jeśli to nie nastąpi, działania rozpoczną się chyba na wiosnę. Co ci szepcze serce o tym wszystkim?” (Czartoryska 1891: 28).

W korespondencji z synem Izabela Czartoryska wielokrotnie wyrażała uznanie dla jego postawy. Równocześnie konsekwentnie akcentowała wagę nieustannej pracy nad sobą, udzielając synowi przemysłanych i pełnych troski wskazówek wychowawczych. Za przykład może posłużyć fragment, w którym księżna potępia samolubstwo: „Masz w sobie zarody tysiąca pięknych zalet, które wiek rozwinie i ukrzepi, ale trzeba, aby głowa twoja, zachowując charakter właściwej tobie stałości, nie pociągnęła cię nigdy do uporczywej miłości własnej” (Czartoryska 1891: 14). W liście pisanym z Belgradu, datowanym na kwiecień, również najpierw znajdujemy pochwały dumnej matki, a następnie przestrogi i rady dotyczące wagi pracy nad charakterem i edukacją:

maż mój tyle mi dobrego donosi o tobie, że chcę, abyś o tem wiedział jak najprędzej. Tak, mój drogi przyjacielu, ojciec zadowolony z ciebie (...) ze wzrostu twego, z ułożenia (...). Umiem cię ocenić mój panie Adamie (...). Obok doskonałego gruntu wielu pięknych zalet i talentów odkryłam w tobie wady, które edukacja i rozum mogą całkiem usunąć (Czartoryska 1891: 11).

Przytoczony fragment jest wyrazem poglądu Izabeli Czartoryskiej, zgodnie z którym edukacja stanowiła zarówno narzędzie zdobywania wiedzy, jak kształtowania charakteru.

W licznych listach Izabela Czartoryska zwracała synowi uwagę na konieczność dbałości o prezencję i zachowanie. W duchu wychowania narodowo-patriotycznego księżna zachęcała do dbania o wizerunek Polski i Polaków poza granicami kraju, co osiągnąć można było poprzez schludny wygląd zewnętrzny, życzliwość wobec napotkanych osób oraz właściwą mowę ciała. Organizowane dla młodych Czartoryskich podróże miały przede wszystkim charakter dydaktyczny. Plan wychowawczy układał książę Adam Kazimierz, księżna Izabela gotowa zaś była przy-

pominać dzieciom cel ich podróży, co widać na przykładzie listów do syna Adama Jerzego.

Ważnym elementem edukacji młodych szlachciców było budowanie w nich poczucia narodowej dumy, która przejawiała się nie tylko w działaniach politycznych czy wojskowych. Czartoryska zachęcała do posługiwania się językiem polskim i noszenia strojów narodowych. Dostrzegając niebezpieczeństwa związane z przebywaniem w obcych krajach, przypominała synowi cele wyjazdów i zwracała uwagę na zagrożenia:

Kiedy żądałam od ciebie, abyś staranny był o swoją powierzchowność, kiedy cię zostawiałam w Paryżu dla nabycia zewnętrznej ogłady, nie sądz mój drogi, abym chciała widzieć w tobie wytwornego fireyka (*un petit maitre*); bynajmniej! ani twój charakter, ani twoja postawa nie odpowiadają temu. Gdybyś w to utknął, byłbyś tylko śmiesznym. Chcę po prostu, abyś nabył pewności siebie, łatwości w wyrażeniu, wdzięku w postawie, ogłady w codziennych stosunkach z ludźmi, grzeczności, słowem przyjemnego ułożenia (Czartoryska 1891: 25).

Poszanowanie dla kultury narodowej stanowiło ważny element programu wychowawczego Czartoryskich, w którym odwoływano się do tradycji staropolskich, ale i antycznych, potępiając jednocześnie bezmyślne naśladownictwo obcych wzorów oraz podkreślając znaczenie odpowiedzialności arystokracji wobec ojczyzny, zgodnie z założeniami oświeczonego sarmatyzmu (Stroynowski 2014: 398–400). Księżę Adam Jerzy kontynuował dzieło rodziców w dorosłym życiu. Dzięki naukom odebranych w domu za sprawą rodziców i wybitnych nauczycieli oraz licznych wypraw zagranicznych stał się w dorosłym życiu czołowym przedstawicielem emigracji w walce o niepodległą Polskę i przebudowę Europy (Gołębiowska 1983/1984: 144).

Młode pokolenie Czartoryskich uczone było historii, sztuki, literatury, muzyki, w tym śpiewu i tańca. Nauki odebrane w rodzinnym domu pożytkowali do końca życia. Adam Jerzy w swoich pamiętnikach podsumował to słowami:

Wychowanie nasze było polskie i republikańskie; nauki historii starożytnej i literatury zapewniały naszą młodość; marzyliśmy o Grekach i Rzymianach, a celem życia miało być utrwalenie starych cnót przodków naszych na ojczyźnej ziemi. Świeższe zaś przykłady, czerpane w historii Anglii i Francji, a dotyczące idei wolności, prostowały nasze pojęcia, nie osłabiając ich zasadniczej siły. Miłość ojczyzny, jej sławy, instytucji i wolności mieliśmy zaszczerpione nie tylko odbytymi studiami, ale wszystkim co nas otaczało. A uczucia te, wchłonięte w nas i w całe nasze moralne jestestwo, spotęgowane były antypatją do tych, którzy spowodowali upadek tej drogiej ojczyzny (Czartoryski 1904: 33).

Poglądy Izabeli Czartoryskiej na wychowanie i kształcenie szlachcianek

Analizując działalność Izabeli Czartoryskiej na rzecz kształcenia kobiet, należy pamiętać, że w XVIII i XIX wieku dostęp do nauki dla przedstawicielek płci żeńskiej był znacznie ograniczony. W rezultacie kobiety rzadko uczestniczyły w życiu intelektualnym i kulturalnym. Poza tym dotychczasowa edukacja była po prostu niepraktyczna.

Za sprawą księżnej Izabeli w Puławach powstała pensja żeńska mająca zapewnić młodym dziewczętom opiekę, wychowanie i wykształcenie. Inicjatywa ta zrodziła się najprawdopodobniej w czasie powstania kościuszkowskiego, kiedy to Czartoryska zaopiekowała się dwiema córkami generała Antoniego Madalińskiego. Aby dziewczynki nie czuły się osamotnione, księżna przyjęła do siebie jeszcze kilka innych panien ze zubożałych rodzin szlacheckich. Z czasem liczba pensjonariuszek rosła (Dębicki 1887: 214). W związku z tym księżna zainicjowała powstanie drugiej pensji, której kierowanie powierzyła Felicjanie Franciszce z Folkierów Poltowej. Ośrodek przeznaczony dla dziewcząt z mniej zamożnych rodzin Czartoryska prowadziła osobiście. Poltowa zaś kierowała wychowaniem dam z wyższych sfer (Gołębiowska 2005: 36).

Pensje księżnej Izabeli znacząco różniły się od innych ośrodków tego typu. Wbrew ówczesnej praktyce Czartoryska kładła nacisk na wszechstronne wykształcenie i wychowanie patriotyczne. Jak zauważył książę Adam Kazimierz Czartoryski, w innych placówkach, prowadzonych zazwyczaj przez cudzoziemki, brakowało ukierunkowanego kształcenia i wychowania narodowego, bowiem młodych dziewcząt nie przygotowywano do pełnienia żadnych ról społecznych, a to z kolei powodowało, że nie angażowały się one w sprawy narodowe i nie były przysposobione do służenia Ojczyźnie (Czartoryski 1781: 11).

Izabela Czartoryska kładła duży nacisk na naukę języka polskiego. Zwłaszcza w obliczu zagrożenia dla niepodległości Polski, a później po jej utracie, traktowała posługiwanie się językiem polskim jako element postawy patriotycznej. Na przełomie XVIII i XIX wieku panowała moda na francuszczyznę. Guwernantki młodych szlachcianek pochodziły zazwyczaj z Francji, a do ich zadań należało przede wszystkim nauczanie języka francuskiego. Polska arystokracja posługiwała się tym językiem dużo częściej niż językiem polskim, co Czartoryska otwarcie krytykowała. Za przykład posłużyć może fragment listu do Teresy z hrabiów Mierów Jawornickiej: „byłoby rzeczą zadziwiającą, gdyby Pani nie znała własnego języka, języka kraju, w którym musi Pani spędzić życie i który powinien być Pani droższy nad każdy inny” (Gołębiowska 2000: 36).

Córki księżnej, Maria i Zofia, odebrały dużo lepsze wykształcenie niż panny z innych rodzin szlacheckich w owym czasie (Skutnik 2019: 406). Maria Wirtemberska kształciła się pod okiem matki, która uczyła ją języka francuskiego oraz zabierała w podróże zagraniczne, zaznajamiając między innymi z teatrem i malarstwem. Jeszcze w Powązkach Maria i Zofia towarzyszyły matce w jasełkach i brały udział w urządzanych przedstawieniach. Nad ich edukacją i wychowaniem pieczę sprawowała Magdalena Petit, będąca kiedyś nauczycielką i guwernantką samej Izabeli. Maria odebrała gruntowne wykształcenie i miała w Puławach wielu sławnych nauczycieli: Norblin uczył ją sztuki, Francuz Patoire muzyki, d'Auigny tańca, Franciszek Karpiński języka polskiego i literatury. W rozwoju talentu pisarskiego pomagał zaś Marii Franciszek Dionizy Kniaźnin. W dorosłym życiu Wirtemberska prowadziła własny salon, udzielała się społecznie, politycznie i charytatywnie, malowała, komponowała, zajmowała się tłumaczeniami dzieł francuskich na język polski, a w końcu zasłynęła jako autorka pierwszej polskiej powieści psychologiczno-obyczajowej *Malwina, czyli Domyślność serca* (1812 rok).

Celem księżnej Izabeli było zapewnienie młodym pannom możliwości zdobycia dobrego wykształcenia, poszerzania horyzontów i rozwijania talentów. Na prowadzonej przez Czarторыską pensji żeńskiej uczono czytania, pisania, rachunków, historii, języka polskiego, francuskiego, niemieckiego i włoskiego. Młode dziewczęta były zapraszane do rezydencji Czarторыskich i dostawały szansę uczestnictwa w balach, przyjęciach, sztukach teatralnych i spotkaniach towarzyskich. Izabela dążyła do tego, by proces edukacyjny jej wychowanek miał charakter integralny – obejmował nie tylko kształcenie intelektualne, lecz również formowanie postaw i kompetencji społecznych. Młode dziewczęta oprócz zdobywania wiedzy teoretycznej przyswajały zasady etykiety, uczyły się taktu i sztuki konwersacji. Ośrodek w Puławach miał je przygotować do funkcjonowania w przestrzeni społecznej i rodzinnej (Skutnik 2019: 415).

Za podsumowanie działalności puławskiego ośrodka kształcenia dziewcząt posłużyć może wypowiedź Marii Wirtemberskiej pochodząca z jej notatek o Puławach:

Naukę, dobre przykłady, obyczaje rycerskie, przywiązanie do ojczyzny, zachęcenia do pracy, odrazę do życia próżnego, miłość zatrudnienia, to było wszystko czego w Puławach nauczyć się mogli, byle tylko chcieli! Zabawy nawet nie były próżne. Zawsze w tych zabawach coś rycerskiego, coś polskiego się mieszało! Do tego czasu gdzie się spotka osoba czyli kobieta czy mężczyzna, którzy w Puławach mieszkali, niemal zawsze te dwie cnoty w nich znajdziesz – miłość ojczyzny i miłość zatrudnienia (M. Wirtemberska, *Notatki o Puławach*, cyt. za: Gołębiowska 2005: 38).

Poglądy Izabeli Czarторыskiej na temat wychowania dzieci wiejskich

W XVIII wieku wychowaniem dzieci z najniższych klas społecznych zajmowała się głównie rodzina (najpierw matki, później babki, ciotki, mamki). Edukacja była przywilejem wyższych stanów społecznych. Kształcenie ludności wiejskiej prawie nie istniało. I choć brak w tej kwestii dokładnych danych statystycznych, szacuje się, że analfabetyzm wśród chłopów wynosił ponad 99%, a wśród kobiet wiejskich nawet 100% (Urban 1984: 79).

Czarторыscy dostrzegali potrzebę zapewnienia wsparcia ludności wiejskiej, toteż pomagali w modernizowaniu gospodarstw, zakładali kasy pożyczkowe, wyznaczali nagrody za pracowitość. Przede wszystkim jednak skupili się na działalności edukacyjnej, widząc w niej szansę na poprawę bytu ludności wiejskiej (Gołębiowska 2005: 40). W ówczesnej Europie przybywało zwolenników nowej koncepcji pedagogicznej głoszącej, że edukacja to narzędzie pomagające w likwidowaniu nędzy moralnej i materialnej, co skutkowało miało uzdrawianiem społeczeństwa. Izabela Czarторыska z entuzjazmem przyjęła poglądy Johanna Heinricha Pestalozziego, który twierdził, że edukacja dzieci powinna być zgodna z ich stanem społecznym, i postulował opracowanie dla ludu prostych zasad wychowawczych (Kierski 1927: 76). Cieszący się coraz większą popularnością szwajcarski pedagog był przekonany, że edukacja powinna obejmować rozwój intelektualny, moralny i praktyczny, a obok wpajania wiedzy równie istotnym jej celem powinno być kształtowanie postaw moralnych i emocjonalnych, rozwijanie empatii, miłości, poczucia wspólnoty oraz rozwój umiejętności samodzielnego myślenia. Pestalozzi nie polemizował z Rousseau, lecz rozwijał jego filozofię naturalną, uzupełniając ją o spostrzeżenia dotyczące roli powiązań jednostki i społeczeństwa (Michalik 1974: 234). Szwajcarski pedagog zalecał wychowanie matek, rozwijanie idei macierzyństwa, mocno podkreślał znaczenie rodziny i jej rolę w kształtowaniu osobowości dziecka (Jakubiak, Nawrot-Borowska 2018: 26).

Analfabetyzm, brak ukierunkowanego nauczania i wysoki poziom niewiedzy wśród ludności wiejskiej powodowały, że młode pokolenie nie miało szans na odebranie dobrego wykształcenia. Adam Kazimierz Czarторыski zauważył, że na kobietach uczących swoje dzieci spoczywał obowiązek przygotowania chłopców do bycia użytecznymi ojczyźnie obywatelami oraz przekazanie córkom kompetencji do pełnienia roli matek mogących takich synów wychowywać, tyle że stan polskiej wsi nie pozwalał nawet na tak proste kształcenie dzieci, „że ten bowiem uczy, co sam źle umie” (Czarторыski 1781: 14).

Problemy polskiej wsi dostrzegała również księżna, która w sposób praktyczny dążyła do poprawy losu polskich chłopów. Inicjowała przede wszystkim działania stanowiące odpowiedź na bieżące potrzeby. Uważała, że kształcenie dzieci wiejskich jest pierwszym i niezbędnym krokiem do poprawy ich losu. Propagowanie edukacji ludu spowodowało konieczność zmierzenia się z kolejnymi problemami, takimi jak niedostateczna liczba szkół czy deficyt nauczycieli wiejskich. Poważne braki w kadrze zauważyli też przedstawiciele Komisji Edukacji Narodowej, chociażby Grzegorz Piramowicz, który ubolewał, że „daleko by trudniej dostać zdolnych nauczycieli dla pospółstwa z przyczyny, że lada umiejący pisać i czytać mają się za sposobnych do uczenia po wsiach i miasteczkach. A taka edukacja dzieci, jaka być powinna, wielkiej jest wagi i źle prowadzona więcej by zaszkodzić niż pożytku przynieść mogła” (Piramowicz 1959: 110).

W odpowiedzi na podniesioną przez Komisję Edukacji Narodowej problematykę z inicjatywy rodziny Czartoryskich powstała placówka kształcąca przyszłych pedagogów i wychowawców, czyli Instytut Nauczycieli Elementarnych i Organistów w Puławach. Na potrzeby tego przedsięwzięcia Czartoryscy przekazali budynek z ogrodem oraz pokryli koszty gruntownego remontu. Starannie dobrano grono nauczycielskie i kadrę kierowniczą. Wychowankami Instytutu była głównie młodzież z niezamożnych rodzin chłopskich i rzemieślniczych, a także potomkowie służby dworskiej, wojskowych, zarządców majątków dworskich i ubogich wdów (Gołębiowska 2005: 47). Księżna osobiście wizytowała Instytut, troszcząc się o postępy uczniów i dbając o wysoki poziom nauczania. Dla najzdolniejszych z nich fundowała nagrody i stypendia.

Z inicjatywy Izabeli Czartoryskiej została też otwarta szkoła elementarna we Włostowicach, będąca pierwszą tego typu placówką na Lubelszczyźnie. Czartoryscy kupowali elementarze, opłacali nauczycieli, ustanawiali nagrody. Księżna zapewniła też szkole dodatkowe środki finansowe, uzyskane od darczyńców i przekazane Marii Wirtemberskiej z instrukcją ich corocznego wypłacania w formie stypendiów dla najzdolniejszych uczniów i uczennic (Gołębiowska 2005: 57–59).

Etyczny aspekt działalności Izabeli Czartoryskiej wynikał z silnego przeświadczenia, że edukacja przedstawicieli niższych warstw społecznych jest równie istotna, co edukacja dziedziców szlacheckich, a los Polski zależny jest od postaw jej obywateli. Ukoronowaniem działań księżnej było wydanie dwutomowego podręcznika do nauki historii *Pielgrzym w Dobromilu, czyli nauki wiejskie*. Pierwsza część ukazała się w Warszawie w roku 1818 lub 1819, a druga w 1821. *Pielgrzym w Dobromilu* był do roku 1861 wydawany jeszcze kilkakrotnie, co dowodzi

jego dużej popularności. Ten pierwszy podręcznik do nauki historii kierowany do młodzieży wiejskiej stanowił połączenie podręcznika z poradnikiem. Wszelkie nauki historyczne stały się w nim tłem do kształtowania postaw moralnych. Tytułowy wędrowiec o imieniu Chwalibóg prowadzi rozmowy z mieszkańcami wsi, przekazując im nauki o moralności, pracy, religijności, patriotyzmie i dobrym wychowaniu.

W przedmowie do *Pielgrzyma w Dobromilu* Czartoryska tłumaczyła swój sposób budowania narracji i wybór treści:

Nie jeden może z moich czytelników osądzi, że *Pielgrzym* czyli *Nauki Wiejskie* jest to dzieło płytkie, niesmaczne a może i niepotrzebne. (...) Pisząc jedynie dla wieśniaków, zdało mi się, że w tych początkowych naukach nie zachęcałabym ich do czytania, gdyby nadto rozciągle mnóstwo się wypadków podobnych do siebie opisywało (...). Pomyślałam więc sobie, że dość dla nich nauki i zabawy, kiedy wiedzieć będą o świetności naszego kraju za Bolesława Chrobrego, o Ś. Stanisławie, którego czczą i często wzywają, o waleczności Krzywoustego, o wynalezieniu Żup solnych (Czartoryska 1821: VI–VII).

W dalszych słowach księżna ujawniła motywy poświęcenia się pisaniu podręcznika „dla ludu”. Stwierdziła, że po prostu lubi i szanuje chłopów, toteż chce doprowadzić ich do lepszego bytu, oświecić, a przy okazji zapewnić im rozrywkę (Czartoryska 1821: VIII). Czartoryska podkreśliła konieczność zakładania szkół wiejskich i poszerzenia zasobu podręczników. Zachęcała też innych do angażowania się na rzecz wsi, przekonując, że edukacja jest kluczowym narzędziem poprawy bytu chłopów.

Szczególne miejsce w jej podręczniku zajmowały kobiety różnych stanów – od arystokratek po chłopki – którym przypisywała istotną rolę społeczną. Ukazywała model idealnej włościanki jako kobiety pobożnej, pracowitej, uporządkowanej i oddanej życiu rodzinnemu. Krytykowała kobiece pijaństwo, prostytutkę, lenistwo, guślarstwo, kłótniwość i inne przywary (Hoszowska 2019: 28).

Podręcznik Czartoryskiej miał zachęcać ludność wiejską do nauki, wskazując na korzyści wynikające z umiejętności czytania, pisania i liczenia:

Wieśniak umiejący czytać, gospodarz niezupełnie obcy rachunkom (...) nie podlega oszukiwaniom i kręcielstwu (...) Kmieć który sam nic przeczytać nie może, często bywa przez ekonomów nieuczciwych, oficjalistów chciwych oszukanym. (...) gospodarz umiejący czytać, ma więcej rozumu, znajomości, więcej u pana poważania, może się nauczyć z książek rozmaitych rzeczy użytecznych w gospodarstwie, a na ostatek we święta ma rozrywkę (Czartoryska 1821: 63–64).

Władysław Jankowski w opublikowanej w 1909 r. pracy dotyczącej Puław stwierdził, że dwór Czartoryskich po trzecim rozbiore Polski stał się namiastką ojczyzny. W swojej monografii cytował fragmenty pierwotnej wersji przedmowy do *Pielgrzyma w Dobromilu*, przytaczając treści dowodzące, że księżna Izabela była szczerze oddana kwestii edukacji. Jankowski podkreślił, że Czartoryscy „usiłowali młodzieży dać takie wychowanie, jakie dali własnym dzieciom (...) szkole męskiej starano się nadać kierunek narodowo-rycerski, żeńskiej narodowo-obywatelski” (Jankowski 1909: 37).

Podsumowanie

Izabela Czartoryska odegrała ważną rolę w kształtowaniu nowego modelu edukacji w Polsce. Jej działalność była częścią realizowanego przez Czartoryskich w Puławach programu patriotycznego. Wychowanie własnych dzieci opierała na nowoczesnych ideach pedagogicznych, uwzględniających ich wszechstronny rozwój i przygotowanie do dorosłego życia.

Ważnym elementem działań prowadzonych i propagowanych przez księżną Izabelę była edukacja kobiet. Czartoryska starała się zapewnić córkom solidne wykształcenie i przygotować je do dorosłego życia. Dbала o edukację nie tylko własnych córek. Na prowadzonych przez nią pensjach wykształcenie odebrało wiele młodych kobiet, również pochodzących z biedniejszych rodzin.

Księżna Izabela Czartoryska była żywo zaangażowana w działalność mającą na celu poprawę losów polskiej wsi. Zapewniała chłopom praktyczną pomoc, zakładała szkoły, popularyzowała i organizowała naukę. Działania księżnej na rzecz oświaty, w tym edukacji kobiet i włościan, przyczyniły się do upowszechnienia poglądu, że edukacja jest narzędziem budowania tożsamości narodowej i pierwszym krokiem do poprawy losów Rzeczypospolitej.

Bibliografia

- Aleksandrowicz A., 1993, *Preromantyczne listowanie jako forma ekspresji uczuć*, „Pamiętnik Literacki. Czasopismo kwartalne poświęcone historii i krytyce literatury polskiej”, 84/2.
- Banach W., 2022, *Czartoryscy, czyli wieczna pogoń*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań.
- Czartoryska I., 1891, *Listy księżny Izabelli z hr. Flemmingów Czartoryskiej do starszego syna księcia Adama*, oprac. S. Duchińska, G. Gebethner i Spółka, Kraków.
- Czartoryska I.E., 1819, *Pielgrzym w Dobromilu, czyli Nauki wiejskie z dodatkiem powieści i siedmiu obrazkami*, cz. 1, nakładem wydawcy, w Drukarni S. Orgelbranda, Warszawa.

- Czartoryska I.E., 1821, *Pielgrzym w Dobromilu, czyli Dalszy ciąg nauk wiejskich z dziejeścią obrazkami i z muzyką*, cz. 2, Nakładem Glücksberga Księgarza i Typografa Królew. Uniwersytetu, Warszawa.
- Czartoryski A., 1781, *Drugi List JMC Pana Doswiadczyńskiego do Przyjaciela Swego Względem Edukacyi Corek*, Warszawa.
- Czartoryski A.J., 1904, *Pamiętniki ks. Adama Czartoryskiego i korespondencja jego z cesarzem Aleksandrem I*, t. 1, słowo wstępne L. Gadon, Spółka Wydawnicza Polska, Kraków.
- Czeppe M., 2019, *Szkoły pałacowe w XVIII wieku. Rekonesans* [w:] *Honestas et turpitudine. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, red. E. Dubas-Urwanowicz, M. Kupczewska, K. Łopatecki, J. Urwanowicz, Polskie Towarzystwo Historyczne, Białystok 2019.
- Dębicki L., 1887, *Puławy (1762–1830). Monografia z życia towarzyskiego, politycznego i literackiego*, t. 1, nakł. Księgarni Gubrynowicza i Schmidta, Lwów.
- Dębicki L., 1887, *Puławy (1762–1830). Monografia z życia towarzyskiego, politycznego i literackiego*, t. 2, nakł. Księgarni Gubrynowicza i Schmidta, Lwów.
- Dębicki L., 1888, *Puławy (1762–1830). Monografia z życia towarzyskiego, politycznego i literackiego*, t. 4, nakł. Księgarni Gubrynowicza i Schmidta, Lwów.
- Dymmel A., 1990, „Ocalić przeszłości pamiętki” – prenumeratorzy piśmiennictwa historycznego w pierwszej połowie XIX wieku, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska”, Sectio F, Historia, nr 45.
- Gołębiowska Z., 1983/1984, *Podróż Izabeli i Adama Jerzego Czartoryskich do Wielkiej Brytanii (1789–1791)*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska”, Sectio F, Historia, nr 38/39.
- Gołębiowska Z., 2000, *W kręgu Czartoryskich: wpływy angielskie w Puławach na przełomie XVIII i XIX wieku*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin.
- Gołębiowska Z., 2005, *Oświata i wychowanie w Puławach oraz kluczu końskowolskim w czasach Czartoryskich*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Puławy.
- Handelsman M., 1938, Czartoryski Adam Jerzy [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 4, red. W. Konopczyński, Polska Akademia Umiejętności, Kraków.
- Hoszowska M., 2019, *W trosce o polską wieś. Księżna Izabela Czartoryska i jej dydaktyczna opowieść o mieszkankach Dobromila. Z dziejów Macierzy Polskiej we Lwowie na przełomie XIX i XX wieku*, „UR Journal of Humanities and Social Sciences”, nr 4(13).
- Jakubiak K., Nawrot-Borowska M., 2018, *Idee i postulaty wychowania rodzinnego oraz edukacji domowej w świetle polskiego piśmiennictwa pedagogicznego od końca XVIII do początku XX wieku*, „Kultura – Przemiany – Edukacja”, t. 6.
- Jankowski W., 1909, *Puławy*, Wydawnictwo Macierzy Polskiej nr. 91 Nakładem Fundacji im. Tadeusza Kościuszki z r. 1894, nr. 5, Lwów.
- Kierski F., 1927, *Jan Henryk Pestalozzi*, t. 1, Nasza Księgarnia, Warszawa.
- Kossowska K., 2018, *Polska myśl pedagogiczna pod koniec XVIII wieku wobec zmian w kształceniu i wychowaniu kobiet*, „Humanum. Międzynarodowe Studia Społeczno-Humanistyczne”, 30(3).
- Łukaszcwski J., 2002, *Adam Jerzy Czartoryski – prekursor zjednoczonej Europy*, „Mazowieckie Studia Humanistyczne”, nr 2.
- Michalik B., 1974, *Jan Henryk Pestalozzi, Pisma pedagogiczne, Wrocław 1972* [recenzja], „Rozprawy z Dziejów Oświaty”, t. 17.

- Piramowicz G., 1959, *Powinności nauczyciela oraz wybór mów i listów*, oprac. K. Mrozowska, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.
- Rolnik D., 2011, *Portret szlachty czasów stanisławowskich, epoki kryzysu, odrodzenia i upadku Rzeczypospolitej w pamiętnikach polskich*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.
- Skutnik J., 2019, *Czuła pedagogia. Edukacyjny walor dzieł i działań księżnej Izabeli z Flemingów Czartoryskiej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.
- Sroka Ł.T., 2014, *Działalność i dziedzictwo Komisji Edukacji Narodowej [w:] Czas upadku, czas postępu. Okres stanisławowski 1764–1795*, oprac. M. Cupiał, Wydawnictwo Fall, Kraków.
- Stroynowski A., 2014, *Błędy w wychowaniu magnatów polskich w XVIII wieku [w:] Dziecko w świecie innowacyjnej edukacji, współdziałania i wartości*, t. 2, red. U. Szuścik, B. Oelszlaeger-Kosturek, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.
- Stroynowski A., 2014, *Wychowawcze cele oświeconego sarmatyzmu*, „Prace Naukowe Akademii i im. Jana Długosza w Częstochowie”, t. 16.
- Stroynowski A., 2017, *Wychowanie szlachty w świetle pamiętników i powieści z epoki stanisławowskiej*, „Prace Naukowe Akademii i im. Jana Długosza w Częstochowie”, t. 26, nr 1.
- Szybiak I., 2004, *O rodzicielskich zaletach i wadach w oświeceniowej polskiej publicystyce edukacyjnej [w:] Nauczanie domowe dzieci polskich od XVIII do XX wieku*, red. K. Jakubiak, Wydawnictwo Akademii Bydgoskiej, Bydgoszcz.
- Urban W., 1984, *Sztuka pisanie w województwie krakowskim w XVII i XVIII wieku*, „Przegląd Historyczny”, 75(1).
- Żołądź-Strzelczyk D., 2015, *Kilka uwag o znajomości dzieła Jana Jakuba Rousseau „Emil, czyli o wychowaniu” w Polsce przełomu XVIII i XIX wieku*, „Problemy Wczesnej Edukacji”, nr 11/2(29).